

Agrovoc descriptors: rural population,rural conditions,family farms,elderly,traditional uses,highlands,inheritance (economics),social security,value systems,social values

Agris category code: E20,E50,E51

Ohranjanje medgeneracijske kontinuitete kot pogoj za zagotavljanje socialne varnosti starejše generacije kmečkega prebivalstva

Boštjan KERBLER^a

Delo je prispelo 14. oktobra 2010, sprejeto 28. decembra 2010.

Received October 14, 2010; accepted December 28, 2010.

IZVLEČEK

V prispevku izhajamo iz spoznanja, da je eden od temeljnih pogojev za zagotavljanje socialne varnosti starejše generacije kmečkega prebivalstva uspešen prenos kmetij na mlajšo generacijo. Ker se mladi vse redkeje odločajo za prevzeme kmetij, kar je v Sloveniji značilno predvsem za hribovska območja, smo preučili, kateri dejavniki vplivajo na nasledstvo na kmetijah. Raziskava je pokazala, da imajo najbolj izrazit vpliv dejavniki, skozi katere se odražajo tradicija oziroma tradicionalni vzorci mišljenj in ravnanj ter stališča, percepcije in mnenja gospodarjev, predvsem pa dejavniki, ki izražajo ekonomsko moč kmetij. V zaključku prispevka so navedeni nekateri predlogi, na podlagi katerih bi se mladi za prevzemanje kmetij in ohranjanje kmetijske dejavnosti na njih pogosteje odločali, s tem pa tudi za zagotavljanje ustreznosti socialne varnosti nekdanjih gospodarjev in njegovih partnerjev po predaji kmetij naslednikom.

Ključne besede: hribovske kmetije, nasledstvo na kmetijah, prevzemanje kmetij, kmetje, starejši ljudje, skrb za starejše

ABSTRACT

MAINTENANCE OF INTERGENERATIONAL CONTINUITY AS A CONDITION FOR ENSURING THE SOCIAL SECURITY OF OLDER GENERATION OF FARM POPULATION

The paper is based on the finding that the successful transfer of farms to the younger generation is one of the basic conditions for ensuring social security for the elderly generation of farm population. Since young people are less and less interested for farm takeovers, in Slovenia this is mostly typical for mountain areas, the factors that affect farm succession were examined. It turned out that the most distinctive influence have factors reflecting the tradition or traditional way of thinking and acting, as well as the factors reflecting householders' viewpoints, perceptions and opinions, and in particular the factors that reflect the economic power of a farm. Some proposals for rising of decisions among young people for farm takeovers, and thereby also for ensuring an adequate social security of former householders and their partners after the farm transfers are given in conclusion.

Key words: mountain farms, farm succession, farm takeovers, farmers, elderly people, care for the elderly

1 UVOD

Na družinskih kmetijah se nadzor nad upravljanjem in lastništvo kmetij medgeneracijsko prenašata znotraj družine (Gasson, Errington 1993). Kmetje so zato edini del družbe, ki mora sam zagotoviti svojo socio-profesionalno reprodukcijo. Po Labandu in Lentzu (1983) so nasleditve na družinskih kmetijah petkrat pogostejše kot pri drugih poklicih in so najboljši primer medgeneracijskega prenosa fizičnega in človeškega kapitala. V socializacijskem procesu dobi potencialni

naslednik na kmetiji natančen vpogled v delo gospodarja in kmečki način življenja, si pridobi neposredne izkušnje in medgeneracijsko predana znanja, hkrati pa izoblikuje do vsega tega, zlasti do zemlje kot primarnega vira za preživetje na kmetiji, spoštljiv odnos. Zato pomeni po Labandu in Lentzu (1983) prenos človeškega kapitala med generacijami v isti družini tudi njegovo plemenitenje, hkrati pa se s tem povečuje tudi vrednost fizičnega kapitala, tako njegova

^aUrbanistični inštitut Republike Slovenije, Trnovski pristan 2, SI-1000 Ljubljana, Slovenija, dr., e-pošta: bostjan.kerbler@uir.si

dejanska vrednost kakor tudi zavedanje o njegovi vrednosti. Da se to lahko zgodi, morajo biti izpolnjeni temeljni pogoji, in sicer da na kmetiji do nasleditve in nadaljnega kmetovanja pride ter da je predaja kmetije nasledniku pravočasna.

Eden od velikih problemov v kmetijstvu razvitih državah je zmanjševanje števila prevzemov kmetij oziroma prenosov kmetij na naslednike. Število in moč repulzivnih dejavnikov sta namreč precej večja od tistih, ki zadržujejo mlade v kmetijstvu. To je še posebej zaskrbljujoče, saj je po Hriberniku (1996) na kmetijah zaradi tega ogroženo zagotavljanje socialne varnosti starejše generacije kmečkega prebivalstva. S predajo kmetije nasledniku se namreč poleg fizičnega in človeškega kapitala na naslednika prenese tudi dolžnost, da poskrbi za preužitek nekdanjega gospodarja in njegovega partnerja. V slovenskem prostoru je proces opuščanja kmetijske dejavnosti značilen predvsem za hribovska območja. Z dokončnim odhodom mladih ljudi s kmetij se v hribovskem svetu hitro povečuje število ostarelih kmetov, ki sami ali s partnerji živijo na svojih kmetijah. Dokler so ti ljudje mobilni, vztrajajo v svojem domačem okolju s pomočjo formalnih izvajalcev oskrbe (npr. patronažna služba) in s sosedsko pomočjo, ko pa jim opešajo moči in potrebujejo intenzivnejšo oskrbo, jih morajo institucionalizirati, čeprav to pogosto še ne bi bilo potrebno, če bi živeli bližje oskrbnim središčem. Ker so tradicionalno navezani na domače okolje, doživljajo institucionalizacijo kot zelo travmatično izkušnjo, saj so iztrgani iz okolja, v katerem so živeli vse svoje življenje in zgradili v njem mrežo medosebnih odnosov, v novem okolju pa se čutijo socialno izključene. Eden od odzivov razvitih držav na te probleme so pobude, da bi moralo biti starejšim ljudem zagotovljeno, da bi čim dlje časa ostali v domačem okolju, v katerem bi lahko čim bolj kakovostno bivali (Barlow et al. 2005). V družbah blaginje, ki so sicer močno razvile sistem institucionalnega varstva, se zato ponovno uveljavlja vloga družine. Kmečka družina je imela osrednje mesto v vseh družbenih sistemih, pri čemer je poleg socialno-psihološke dimenzije posameznikove varnosti zagotavljala tudi visoko stopnjo ekonomske varnosti. »Le proaktivna vloga družine lahko zagotovi ohranitev tradicije kmetovanja kot vzvišene vrednote v tradicionalni mentaliteti kmečkega prebivalstva, a tudi socialno in humano skrb

za ostarele člane kmečkih gospodinjstev.« (Hribernik 1995: 212.)

V tujini je zato v zadnjem obdobju nastal niz raziskav, usmerjen v identifikacijo in kvantitativno ovrednotenje dejavnikov, ki vplivajo na nasledstvo na kmetijah - tako sta npr. Kimhi in Nachlieli (2001) preučevala dejavnike nasledstva na izraelskih kmetijah, Glauben et al. (2002) so jih preučevali na avstrijskih, na nemških kmetijah jih je raziskoval Tietje (2003), Corsi (2004) na italijanskih, Hennessy (2004) na irskih itd. Z identifikacijo dejavnikov, ki vplivajo na nasledstvo, je namreč mogoče predlagati rešitve za povečanje zanimanja mladih za prevzemanje kmetij in ohranjanje kmetijske dejavnosti na njih, s čimer bi se problem zagotavljanja socialne varnosti starejšega kmečkega prebivalstva zmanjšal.

Po zgledu drugih držav smo takšno raziskavo opravili tudi v Sloveniji, v njej pa smo se zaradi opisanih značilnosti osredotočili na hribovske kmetije. V tem prispevku bomo opisali rezultate te raziskave. Poskušali bomo odgovoriti na tri vprašanja. Zanima nas, kateri dejavniki in kako vplivajo na to:

- da je na kmetiji že oziroma bo kot naslednik določena/predvidena oseba, ki bo za gospodarjem zagotovo v celoti prevzela nadzor nad upravljanjem in vodenjem kmetije ter bo postala tudi gospodar in lastnik kmetije oziroma da je za to vlogo na kmetiji nekdo že vsaj določen ali predviden?
- da se je ta oseba že sama odločila, da bo gospodarja nasledila, in da se je tudi odločila, da bo nadaljevala s kmetovanjem po prevzemu kmetije?
- kdaj namerava gospodar predati kmetijo določenemu/predvidenemu nasledniku oziroma koliko bo takrat star?

Prvo vprašanje se nanaša na določitev naslednika na kmetiji, drugo na naslednikovo odločitev naslednika glede prevzema kmetije, tretje pa na čas predaje kmetije nasledniku. Določitev naslednika na kmetiji in njegovo odločitev glede prevzema smo v raziskavi opredelili kot stanje nasledstva na kmetiji. Stanje nasledstva na kmetiji in čas predaje kmetije pa kot nasledstvo na kmetiji.

2 MATERIALI IN METODE

V raziskavi smo se pri identifikaciji dejavnikov, ki naj bi vplivali na nasledstvo na slovenskih kmetijah, osredotočili na dejavnike, ki so značilni za vsako posamezno kmetijo. V primerjavi z dejavniki, kot so npr. makroekonomske razmere, razmere na trgu dela ipd., lahko pri naši raziskavi govorimo o »notranjih« dejavnikih kmetije oziroma dejavnikih strukture kmetije. Da bi si bile hribovske kmetije čim bolj podobne,

smo oblikovali ciljno skupino hribovskih kmetij. Izbrali smo jih na podlagi treh kriterijev: biti so morale v alpskem ali predalpskem območju Slovenije, njihova glavna proizvodna usmeritev je morala biti živinoreja, gospodarji kmetij so morali biti stari vsaj 45 let.

Ker statistične službe v Sloveniji ne zbirajo vseh podatkov, ki smo jih potrebovali za raziskavo, smo jih pridobil z anketiranjem. Končni raziskovalni vzorec za preučitev vplivov izbranih dejavnikov je zajemal 789 hribovskih kmetij ali 11,6 odstotka vseh hribovskih kmetij, ki smo jih na podlagi kriterijev opredelil kot ciljno skupino. Da je raziskovalni vzorec kljub nizkemu deležu reprezentativen, je razvidno iz primerjave podatkov nekaterih osnovnih značilnosti vzorca s podatki, ki veljajo za vse hribovske kmetije ciljne skupine (pri teh kmetijah gre za podatke, ki so bili pridobljeni s popisom kmetij). Povprečno so gospodarji na vzorčnih hribovskih kmetijah stari 60,9 let, vsi gospodarji ciljne skupine pa v povprečju 60,4 leta. Gospodarjev moškega spola je v obeh primerih tri četrtine, zelo majhne pa so razlike tudi v povprečni velikosti kmetije - kmetije raziskovalnega vzorca so v povprečju velike 21,7 hektarja, vse kmetije ciljne skupine pa 20,6 hektarja. Rezultate raziskave smo zato v nadaljevanju posplošili na vse hribovske kmetije v Sloveniji, ki ustrezajo kriterijem ciljne skupine.

Vplive dejavnikov smo ugotavljali s pomočjo posebnih regresijskih modelov, imenovanih modeli diskretne izbire. Fox (1997) navaja, da je za regresijske modele značilno, da lahko na podlagi sprejetega modela in ocen njegovih parametrov iz vrednosti pojasnjevalnih spremenljivk napovemo vrednost odvisne spremenljivke, medtem ko modeli diskretne izbire - kot verjetnostni modeli - omogočajo napovedovanje verjetnosti izbire oziroma verjetnosti uresničitve dogodkov (Liao 1994, Wooldridge 2002). Pri naši raziskavi gre za dogodke, ki se nanašajo na stanje nasledstva na kmetiji in na predviden čas predaje kmetije nasledniku. Po opravljeni empirični analizi smo z intervjuji pridobili še mnenja in razmišljanja gospodarjev in jih primerjali in povezali z rezultati empirične analize. Poleg skladnosti z rezultati empirične analize smo z intervjuji razkrili tudi povezave med vzroki za stanja nasledstva na kmetijah in za predviden čas predaje kmetij naslednikom, ki so ostali pri preučevanju s kvantitativnimi metodami zabrisani, ugotovili pa smo tudi, kakšni so občutki in ravnanja gospodarjev v zvezi z nasledstvom na hribovskih kmetijah.

3 REZULTATI IN RAZPRAVA

Z raziskavo se je pokazalo, da na nasledstvo na slovenskih hribovskih kmetijah najbolj vplivajo:

- dejavniki, ki odražajo ekonomsko moč kmetije,
- dejavniki, skozi katere se odraža tradicija oziroma tradicionalni vzorci mišljenj in ravnanj,
- dejavniki, skozi katere se odražajo stališča, percepcije in mnenja gospodarjev.

3.1 Vpliv dejavnikov, ki odražajo ekonomsko moč kmetije

Že Ana Barbič (1993: 265) ugotavlja, da »[m]ladi, ki v kmetijstvu ostajajo, počnejo to vse manj iz emocionalnih in vse bolj iz ekonomskih razlogov.« Po Kovačiču (1995) namreč zahtevajo vedno bolj zaostreni pogoji gospodarjenja v kmetijstvu nenehno uvajanje inovacij in prilagajanje proizvodne strukture tržnim zahtevam. V takšnem okolju pa dosegajo pozitiven razvoj le tiste kmetije, ki so ekonomsko dovolj močne. Najpomembnejši dejavnik, ki odraža ekonomsko moč kmetije, in se je zanj izkazalo, da ima na nasledstvo na kmetiji pomemben vpliv, je njena velikost. »Kmetijski proizvodni obrati z nekaj hektari kmetijskih zemljišč ne morejo zagotoviti primerljivega dohodka aktivnim in vzdrževanim članom kmečkega gospodinjstva (še zlasti, če so te kmetije v območjih s težjimi pogoji za kmetovanje), s tem pa ne tudi take ravni socialne varnosti, ki bi spodbujala mlade ljudi k ohranjanju kmetijskih gospodarstev kot proizvodnih in posestnih enot.« (Hribernik 1996: 16.)

Ugotovitve se ujemajo z dognanji Rosemary Fennell (1981) ter Ruth Gasson et al. (1988), da je eden od glavnih vzrokov, da gospodarjevi otroci ne prevzamejo kmetij, v tem, da so premajhne. Če so namreč kmetije

premajhne, si potencialni nasledniki in drugi člani gospodarjevega gospodinjstva ter morebitnih drugih gospodinjstev na kmetiji poiščejo zaposlitve zunaj kmetije, saj naj bi »[p]reživele [...] samo kmetije, ki bodo ustvarjale dovolj dohodka, kar pa pomeni iskanje možnosti zaslužka na bistveno širših osnovah.« (Hribernik 1996: 28.) Ruth Gasson (1986) ugotavlja, da lahko zaposlitev zunaj kmetije, ki običajno največ prispeva k skupnemu deležu prihodkov iz virov zunaj kmetije, vpliva na večjo stabilnost ter povišanje skupnega dohodka in ekonomske moči kmetije, s tem pa tudi na donosnost in nadaljevanje kmetovanja, hkrati pa lahko pomeni prvi korak k prenehanju in opustitvi kmetovanja, zlasti če začnejo ti viri v skupnem letnem prihodku na kmetiji prevladovati.

Drugi dejavnik, ki izraža ekonomsko moč kmetije, je tržnost kmetijske (v primeru hribovskih kmetij živinorejske) proizvodnje. Raziskovalci ga doslej v empirične analize še niso vključili. Pri tržni proizvodnji morajo kmetije kmetijsko proizvodnjo prilagajati tržnim zahtevam in proizvajati produkte, za katere je na trgu povpraševanje in ki so primerne kakovosti. Ker se v takšnih razmerah po Vrišerju (1995) najbolj znajdejo dinamični in mlajši ljudje, smo sklepali, da tržnost proizvodnje deluje spodbudno na potencialne naslednike, da se odločijo in kmetije prevzamejo ter na njih nadaljujejo s kmetovanjem. Pomen tega dejavnika pa je tudi v tem, da praviloma ni določen z velikostjo kmetije (npr. tudi manjše kmetije imajo lahko povsem tržno naravnano proizvodnjo). Rezultati empirične analize kažejo, da imajo na več kot 81 odstotkov kmetij, ki imajo povsem tržno živinorejsko proizvodnjo, določene ali predvidene naslednike, ki so se tudi že sami odločili, da bodo kmetije prevzeli in nadaljevali s

kmetovanjem, oziroma gospodarji na teh kmetijah menijo, da bodo takšne naslednike zagotovo našli in določili. Med kmetijami, ki so samooskrbo usmerjene in je tržni delež manj kot 50 odstoten, je skoraj tri četrtine kmetij, na katerih do prevzema oziroma nadaljnjega kmetovanja na njih ne bo prišlo, od tega je skoraj polovica takšnih, na katerih so naslednike sicer že določili ali predvideli, vendar se potencialni nasledniki glede prevzema kmetij sami še niso odločili in se po mnenju gospodarjev tudi ne bodo, na skoraj tretjini kmetij pa določeni ali predvideni nasledniki po prevzemu kmetij ne bodo nadaljevali s kmetovanjem. To pomeni, da zlasti starejši gospodarji kljub nizki tržnosti živinorejske proizvodnje vztrajajo pri kmetovanju in to pričakujejo tudi od svojih naslednikov. Na proučevanih kmetijah je skoraj 60 odstotkov gospodarjev, ki so starejši od 65 let, že določilo ali predvidelo svoje naslednike, vendar se ti za prevzeme ne bodo odločili ali pa s kmetovanjem ne bodo nadaljevali. Pojav opisuje Kerbler (2003) za gospodarje kmetij, ki so bile po avtorjevi tipologiji uvrščene med nasledstveno nevitralne, in sicer ugotavlja, da so kljub nizki stopnji trženja in načrtovani nizki intenzivnosti živinoreje gospodarji najemali neobdelana kmetijska zemljišča v okolici svojih kmetij, in sicer ne zaradi ekonomskih, ampak zaradi estetskih (vzdrževanje videza kulturne pokrajine) in emocionalnih razlogov (spoštovanje svojega dela, dela predhodnih generacij in tradicionalnih vrednot).

Starejša gospodarica neke kmetije je na koncu anketnega vprašalnika dopisala: »Na naši kmetiji obdelujemo te strmine in grape s spoštovanjem do staršev«. Kljub navedenemu pa gospodarice zaradi majhnosti njene kmetije glede nadaljnjega kmetovanja ni gotova, saj je dopisala: »Čeprav upam, da bo sin obdeloval naprej, pa nisem povsem prepričana v to. Če se bo vodila takšna politika naprej, se bodo te majhne kmetije kmalu vse zarasle po teh hribih. Škoda naše lepe dežele«.

3.2 Vplivi dejavnikov, skozi katere se odraža tradicija oziroma tradicionalni vzorci mišljenj in ravnanj

Dejavnik, skozi katerega se tradicija nedvomno odraža, je število otrok moškega spola v gospodarjevi družini. Pri prevzemanju kmetij imajo namreč gospodarjevi sinovi že po tradiciji prednost pred hčerami (Kimhi in Nachlieli, 2001). To je razvidno tudi iz razmerja med številom gospodarjev in gospodaric na preučeni kmetijah - tričetrtine gospodarjev je moškega spola - ter razmerja med določenimi oziroma predvidenimi nasledniki in naslednicami - prvih je več kot 80 odstotkov. »Čeprav se je pomen tradicij in tradicionalizma (zlasti patriarhalnosti in konzervatizma) tudi na podeželju in med kmečkim prebivalstvom v

marsičem pomembno zmanjšal, ne gre spregledati, da se vedenjski vzorci pri intergeneracijskem prenosu kmetovanja razmeroma zelo dobro ohranjajo. Kmetije še vedno prevzemajo v pretežni meri moški, ženske pa bistveno redkeje in še to, če ni druge možnosti.« (Hribernik 1994: 41.)

Po podatkih empirične analize, je verjetnost, da bo kmetijo prevzel naslednik, ki se bo na njej še naprej ukvarjal s kmetovanjem, skoraj 70-odstotna, če so na kmetiji vsi gospodarjevi otroci moškega spola. Če ima gospodar le otroke ženskega spola, je verjetnost 55,2-odstotna. Podrobnejša analiza podatkov raziskave še kaže, da izberejo gospodarji za prevzem kmetije hčere običajno zato, ker nimajo moških potomcev - na skoraj 65 odstotkih proučenih kmetij, na katerih so za prevzem kmetije izbrane hčere gospodarjev, ni bilo moških potomcev. Hkrati so hčere za prevzem kmetije navadno le predvidene in niso določene zagotovo - takšnih je bilo v raziskavi 84,6 odstotka izbranih naslednic. Glede na to, da so skoraj vse predvidene naslednice na preučevanih kmetijah stare pod 40 let - večina jih je stara do 30 let -, lahko sklepamo, da nekateri gospodarji še vedno upajo, da bodo lahko moškega naslednika izbrali med vnuki ali pa bodo za to vlogo določili zete. Glede tega Tietje (2004) ugotavlja, da gospodarji raje določijo za naslednike zete kot pa svoje hčere. Zanimivo je, da je določitev sina za naslednika po večini povsem samoumevna. To lahko razberemo tudi iz razmišljanj enega od gospodarjev, ki je sodeloval v naši raziskavi: »Imam eno hčerko in samo enega sina, ki je zdaj končal srednjo šolo. Rad dela na kmetiji in če mu ne bom dal hitro kmetije, se lahko zgodi, da bo zgubil veselje, pa bo šel. Potem ne bom imel nikogar več, da bi mu lahko kmetijo predal.«

Čeprav je torej tradicija še vedno izjemno močan dejavnik za vztrajanje pri kmetovanju tudi za mlajše generacije - po Hriberniku (1993) je zaradi predanosti tradiciji, ki je za kmečko populacijo značilna bolj kot za druge sfere prebivalstva, naj bi bilo po njegovem mnenju zapuščenje kmetijstva manjše, kot bi ga glede na marginalni položaj kmečkega poklica v slovenski družbi lahko pričakovali - pa moramo biti pri interpretaciji takšnih dejavnikov, kot je »tradicionalno« previligranje moških potomcev, pazljivi. Tradicionalni vzorci lahko namreč tudi ogrozijo obstoj kmetij, saj zavirajo proces nasledstva in pravočasen prenos kmetij na naslednike. To potrjujejo tudi izsledki empirične analize - vpliv števila otrok moškega spola v gospodarjevi družini na čas predaje kmetije je izrazit, vendar negativen, kar se ujema z rezultati raziskav Kimhija (1994) ter Kimhija in Nachlielija (2001). Vzrok za to naj bi bilo po Kimhiju (1994) večje število potencialnih naslednikov, zaradi česar si gospodar pri odločitvi za naslednika običajno vzame več časa. Zaradi čakanja na moškega prevzemnika in s tem zaradi

zavlačevanja gospodarjev z natančno določitvijo naslednikov in s predajo kmetij se lahko zgodi, da na njih do prevzema sploh ne pride. Gospodarji bi morali torej preseči tradicionalne vzorce privilegiranja moških naslednikov, med njimi pa bi moralo prevladati tudi spoznanje, da so lahko tudi ženske dobre in sposobne gospodarice.

Drugi »tradicionalni« dejavnik, ki lahko prav tako pomeni grožnjo za obstoj kmetij in ima velik vpliv na čas predaje kmetij, je t. i. starost gospodarja ob predaji kmetije. Na slovenskih kmetijah so še vedno zelo zakoreninjeni tradicionalni vzorci glede časa predaje kmetij. Izkazalo se je namreč, da gospodarji zelo pogosto »po tradiciji« svoje kmetije (formalno) obdržijo v svojih rokah vse do smrti oziroma jih predajo šele takrat, ko jim opešajo moči ali ko zbolijo in niso več zmožni voditi kmetije. Ugotovitve se ujemajo s spoznanji Kimhija in Lopeza (1999), ki menita da, gospodarji kljub negativnim posledicam posvečajo pozornost vprašanjem glede nasledstva običajno šele v poznejših letih, v veliko primerih pa zavlačujejo s tem vse do smrti. Razloga za to sta po našem mnenju dva. Prvi je ta, da so gospodarji čustveno močno navezani na svoje kmetije. Za mnoge slovenske gospodarje so namreč kmetije še vedno način in smisel življenja - življenjski projekt -, ne pa kapital, ki ga je treba nenehno oplajati. Drugi razlog za zavlačevanje s predajo kmetij pa je ta, daje gospodarje strah. Po Luciji Pinterič et al. (2006) namreč daje gospodarju vodenje kmetije moč, pravice, vrednost in s tem poslušnost družine ter tistih, ki delajo na kmetiji. Gospodarji se bojijo, da bodo svoje pravice in veljavo s predajo izgubili, s tem pa tudi svoj smisel zaradi česar bi še sploh živeli. Da bi se torej okrepil pozitiven pomen nasledstva, bi morali na slovenskih hribovskih kmetijah prepoznati in preseči tradicionalne vzorce, ki ovirajo proces nasledstva ter s tem ogrožajo nadaljnji razvoj in obstoj hribovskih kmetij. Zlasti med gospodarji, bi moralo prevladati spoznanje, da morajo svojim naslednikom kmetije predati pravočasno, da lahko svojim otrokom zaupajo in da jim lahko brez strahu predajo to, kar so sami s trudom ustvarili.

Empirična analiza je pokazala, da s predajo kmetij zavlačujejo predvsem gospodarji velikih kmetij, ker je edinstveno v svetovnem merilu. V vseh drugih raziskavah, v katerih so preučevali vplive dejavnikov na čas predaje kmetij, se je namreč izkazalo ravno nasprotno. To še dodatno potrjuje, da imajo na slovenskih kmetijah dejavniki, skozi katere se odraža tradicija, večji vpliv na nasledstvo kakor ekonomski dejavniki. Velikost kmetij in naložbe na njih potencialne naslednike sicer spodbudijo, da se odločijo za prevzem kmetije in nadaljevanje kmetovanja, vendar pa je očitno, da gospodarji, potem ko začnejo nasledniki usmerjati svojo energijo v delo na kmetijah, s predajo kmetij

pogosto zavlačujejo. Sklepamo lahko, da so gospodarji velikih kmetij tesneje povezani z delom in življenjem na kmetiji, tesnejša je tudi čustvena navezanost na kmetijo. Ko se gospodar za predajo končno odloči oziroma naj bi do predaje prišlo takrat, ko gospodar umre, je pogosto že prepozno, saj je tisti, ki je bil določen za naslednika in je bil nekdanj tudi sam odločen kmetijo prevzeti in nadaljevati s kmetovanjem, zaradi čakanja že obupal, izgubil je svoj notranji naboj, v tem času pa se je tudi sam postaral in si poiskal drugo zaposlitev v nekmetijskem sektorju. Ustvaril si je svoj dom, svojo družino in si oblikoval nove življenjske načrte. V tem času je kmetija tudi kapitalno oslabela, njena finančna trdnost se je zmanjšala, saj starejši gospodarji običajno niso dovolj inovativni in dovzetni za tržne novosti in premalo vlagajo v razvoj svojih kmetij. Vse to pa nekdanj gotovega naslednika še dodatno odvrne, da bi kmetijo prevzel, saj bil moral vanjo ogromno vložiti, poleg tega pa nima zagotovila, da bo njegova ideja realizirana in trud za to poplačan. In kakor za njega, velja tudi za druge gospodarjeve otroke, potencialne naslednike. Po Hribniku (1995: 210) je namreč »[p]onovna vrnitev na kmetijo, potem ko si je 'pregnani' potomec že uredil lastno življenje drugod, [...] malo verjetna.«

V zvezi s starostjo gospodarjev in časom predaje kmetije nasledniku Glauben et al. (2002) govorijo o pojavu »časovne poti prenosa kmetij«. Po njihovem mnenju se z daljšanjem načrtovanega časa predaje kmetije nasledniku podaljšuje dejanski čas prenosa, saj naj bi gospodarji, ki načrtujejo, da bodo kmetije predali naslednikom v petih letih, to tudi dejansko storili, če pa nameravajo kmetije predati kasneje kot čez pet let, jih dejansko predajo pozneje, kot so načrtovali. To kaže, da starejši ko postaja gospodar, težje preda kmetijo nasledniku! S podrobnejšo analizo se je tudi razkrilo, da obstajajo med mlajšimi in starejšimi gospodarji razlike glede časa predaja kmetij naslednikom, kar se kaže v njihovem odnosu do kmetij in kmetovanja oziroma razumevanju pozitivnih in negativnih posledic, ki jih prinašajo tradicionalni vzorci mišljenj in ravnanj. Izkazalo se je, da mlajši gospodarji bolje poznajo zakonitosti tržne ekonomije, zlasti mehanizme za učinkovitejšo akumulacijo kapitala, kakor starejši, zato predajo kmetije naslednikom prej kot starejši gospodarji - po Kimhiju (1994) običajno, preden začne produktivnost kmetij upadati oziroma kmalu po tem (avtor takšne gospodarje opiše kot altruiste). Ugotovitve potrjuje tudi primer preučene slovenske hribovske kmetije, na kateri je naslednik že natančno določen in bo tudi nadaljeval kmetovanje. Gospodar je star 52 let in namerava kmetijo predati nasledniku čez štiri leta, ko bo ta dopolnil 24 let. Gospodar je glede časa predaje kmetije nasledniku poudaril pomen starosti gospodarja, pri kateri pride do predaje kmetije nasledniku: »Sina, ki me bo nasledil, smo vzgojil v poštenega in pridnega človeka. Veliko mi pomaga, o marsičem že odloča in

takoj, ko bo končal s študijem agronomije, mu bom kmetijo predal. Čeprav sem še mlad, smo taki za našo mladino že stari. Na mladih svet stoji, pravijo [...] Ne pa tako, kot na mnogih naših kmetijah, ko držijo gospodarji kmetije v svojih rokah do svoje smrti, mladi pa do takrat že obupajo.«

Podrobnejša analiza je še pokazala, da je največ kmetij, na katerih so določeni ali predvideni nasledniki že tudi sami trdno odločeni, da kmetije prevzamejo in nadaljujejo kmetovanje, tistih, na katerih so gospodarji stari med 50 in 55 let. Po Pfefferju (1989) je namreč kmečka družina v tem času v »obdobju življenjskega cikla«, ki se imenuje »obdobje generacijskega prehoda«. Gospodarji bi morali izkoristiti ta ugodni trenutek in predati kmetije naslednikom, tudi če čutijo, da so še polni življenjske energije, zanosa, načrtov in idej. S povečevanjem starosti gospodarjev se namreč prične povečevati tudi število kmetij, na katerih do prevzema ne bo prišlo oziroma na njih po prevzemu ne bodo več kmetovali. Delež teh kmetij preseže delež tistih, na katerih bo prišlo do prevzema in nadaljnega kmetovanja, ko so gospodarji stari od 60 do 64 let, torej ob koncu njihove aktivne delovne dobe.

3.3 Vplivi dejavnikov, skozi katere se odražajo stališča, percepcije in mnenja gospodarjev

Ker se vzgoja potencialnega naslednika v bodočega gospodarja v celoti odvija na kmetiji znotraj družine, ima pri ohranjanju medgeneracijske kontinuitete na kmetijah zelo pomembno vlogo usmerjenost staršev - v tradicionalni, po večini še vedno patriarhalni družbi kot je kmečka, zlasti usmerjenost gospodarjev oziroma njihova stališča, percepcije in razmišljanja. Vedenjski in miselni vzorci, ki jih potencialni nasledniki v socializacijskem procesu dobivajo od gospodarja, ki je vzor potencialnemu nasledniku za njegov bodoči poklic, se namreč pri intergeneracijskem prenosu kmetovanja zelo dobro ohranjajo. Kot navaja Tietje (2004), se usmerjenost staršev pogosto prenaša na otroke. Sklepamo, da to v Sloveniji še posebej velja za kmetije v hribovskih območjih, ki so imele v primerjavi z dolinsko-ravninskimi predeli več stoletij specifičen razvoj, ki je temeljil predvsem na avtarkičnosti kmetij in zaprtosti kmečke družbe. Po Hriberniku (1993: 254) se namreč: »[i]sti socialni sistem [...] reproducira zlasti, če je tradicionalna kmečka družba notranje socialno slabo diferencirana in če prevladuje patina preteklosti nad sedanjostjo in prihodnostjo, ki se v procesu socializacije nenehno reproducira, kmečka kultura pa neposredno prenaša iz roda v rod.«

Rezultati empirične analize so pokazali, da na odločitve potencialnih naslednikov glede prevzemov kmetij in nadaljnega kmetovanja na njih bolj kakor dejanska struktura kmetij vplivajo percepcije in mnenja

gospodarjev o strukturi kmetij. Po Sonji Treven (1998) je percepcija psihološki proces, pri katerem posamezniki interpretirajo informacije iz okolja in si na njihovem temelju oblikujejo lastno sliko o svetu. Percepcije se znatno razlikujejo od objektivne stvarnosti in močno vplivajo na vedenje ljudi, zato vedenje ni zasnovano na stvarnosti sami, temveč na percepciji tega, kar je stvarnost v resnici. Izkazalo se je, da če dojema gospodar delo na kmetiji in kmečki način življenja na sploh kot breme, če je zaskrbljen glede nadaljnega razvoja kmetije oziroma nima v kmetijo kot primarni vir preživetja zaupanja, je verjetnost prevzema take kmetij in nadaljnega kmetovanja na njej bistveno nižja, kot če razmišlja gospodar spodbudno, pozitivno. Gospodarji lahko torej s pozitivno percepcijo, spodbudami, z zadovoljstvom in veseljem do dela in življenja na kmetiji ter z dobrim mnenjem o kmetij, njeni strukturi (zlasti ekonomski) in njenem trenutnem in prihodnjem razvoju pomembno vplivajo na odločitve potencialnih naslednikov, da se za prevzeme odločijo in da tudi nadaljujejo s kmetovanjem ter ohranijo medgeneracijsko kontinuiteto, s tem pa omogočijo nadaljnji razvoj in obstoj kmetije.

Eden od dveh dejavnikov, ki izraža percepcijo in mnenja gospodarjev, in za katerega se je z empirično analizo izkazalo, da pomembno vpliva na nasledstvo na kmetiji, je dejavnik, ki smo ga poimenovali odločitev gospodarja, ali bi se še enkrat odločil, da bi prevzel kmetijo in na njej gospodaril, če bi imel to možnost. Po FASTERDINGU (1995, 1999) in TIETJU (2004) izraža gospodarjeva odločitev, da bi še enkrat prevzel kmetijo in na njej gospodaril, če bi imel to priložnost, njegovo zadovoljstvo s poklicem, ki ga opravlja. Izraža tudi njegovo veselje do dela in življenja na kmetiji, njegov spoštljiv odnos do kmetije in ohranjanja dediščine predhodnih generacij. Vse to ima zelo pomemben motivacijski učinek pri pripravah in odločitvah določenega ali predvidenega naslednika za prevzem kmetije, kar potrjujejo tudi rezultati empirične analize. Med kmetijami, katerih gospodarji bi se še enkrat odločili, da bi prevzeli kmetije in na njih gospodarili, je 77,8 odstotka takšnih, ki jih bodo prevzeli nasledniki in na njih še naprej kmetovali, med kmetijami, katerih gospodarji se za to ne bi odločili, pa je 66,8 odstotka takšnih, na katerih do prevzemov ne bo prišlo ali pa jih bodo prevzeli nasledniki, ki se ne bodo ukvarjali s kmetovanjem. Zanimiva je tudi ugotovitev, da je med kmetijami, na katerih nasledniki še niso natančno določeni in nihče še ni predviden za to vlogo, njihovi gospodarji pa se za ponoven prevzem kmetije ne bi več odločili, skoraj 84 odstotkov takih, katerih gospodarji naslednikov ne bodo iskali, zaradi česar se medgeneracijska kontinuiteta ne bo ohranila.

Pomen zadovoljstva z delom, ki ga opravljajo na kmetiji, izraža tudi mnenje oziroma razmišljanje

mladega gospodarja na hribovski kmetiji. Prevzemnik bo nadaljeval s kmetovanjem. Star je 24 let, ima srednješolsko kmetijsko izobrazbo, v prihodnje želi povečati število živine in načrtuje, da bo kmetijo opremljal z novimi stroji in napravami. Predhodni gospodar, njegov oče, bi se brez pomisleka še enkrat odločil, da bi prevzel kmetijo in na njej gospodaril, če bi imel to možnost. V intervjuju je mladi gospodar povedal: »Na tej kmetiji se dela z veseljem in vztrajno že mnogo let. Zato sem se odločil kot mladi fant za nadaljnjo kmetovanje. Obdelujemo vse, tudi najbolj strme površine. V kolikor se razmere do kmeta ne bodo preveč zaostrile, bom z veseljem nadaljeval.«

V nasprotju s tem kaže drugi primer, kako lahko ima nezadovoljstvo gospodarja s poklicem, ki ga opravlja, tudi nasprotne učinke: »Ne želim nobenemu od svojih otrok ali vnukov tako napornega in skromnega življenja. Samo veselje do narave in živali ne more odtehtati vseh odrekanih in naporov, ki jih prinese življenje na taki hribovski kmetiji.« Na tej kmetiji naslednik še ni določen in nihče še ni predviden za naslednika, gospodar pa tudi ne išče naslednika in ga tudi do takrat, ko bo prenehal gospodariti, ne bo našel in določil. Če bi imel gospodar možnost, se nikoli več ne bi odločil, da bi kmetijo prevzel in na njej gospodaril.

Drugi dejavnik, skozi katerega se izražajo gospodarjeve percepcije, in se je zanj prav tako izkazalo, da pomembno vpliva na nasledstvo na kmetiji, je gospodarjevo mnenje o finančni sposobnosti kmetije za vlaganje v nadaljnji razvoj, ter tudi dejavnik, ki izraža njegovo mnenje o obremenitvi kmetije za nadaljnji razvoj zaradi najetih kreditov in drugih finančnih bremen sta zelo pomembna pri odločitvah potencialnih naslednikov za nasleditev na kmetiji. Ugotovitve glede vplivov prvega dejavnika se ujemajo z rezultati raziskav Glaubna et al. (2004), glede vplivov drugega dejavnika pa z ugotovitvami Glaubna et al. (2002), Minne Vare in

Weissa (2003) ter Minne Vare et al. (2005). Če gospodar meni, da je kmetija finančno sposobna za vlaganje v nadaljnji razvoj, je verjetnost, da ga bo nasledil naslednik, ki bo na kmetiji tudi nadaljeval s kmetovanjem, za 38,6 odstotne točke večja, kot če meni, da kmetija ni finančno sposobna. Tudi verjetnost ohranitve medgeneracijske kontinuitete je manjša, če gospodarji menijo, da so dolgovi zaradi najetih kreditov ali druga finančna bremena prehuda obremenitev za nadaljnji razvoj kmetije.

Zelo pomembno je zlasti spoznanje, da je med kmetijami, ki imajo po mnenju gospodarja dovolj kapitalske moči za nadaljnji razvoj, skoraj tri četrtine takšnih, katerih nasledniki niso le natančno določeni, ampak so se tudi sami že povsem odločili, da bodo kmetije prevzeli in nadaljevali s kmetovanjem. Po drugi strani kar 45 odstotkov kmetij, katerih gospodarji menijo, da finančne obremenitve ogrožajo nadaljnji razvoj kmetij, še nima določenih ali predvidenih naslednikov, gospodarji pa tudi ne vidijo nobenih možnosti, da bi naslednike lahko zagotovili. 20 odstotkov gospodarjev kmetij s finančnimi obremenitvami pa je svoje naslednike sicer določilo ali predvidelo, vendar so se ti odločili, da kmetij ne bodo prevzeli ali pa po njihovem prevzemu ne bodo nadaljevali s kmetovanjem. Če torej gospodar ni gotov glede kapitalske moči kmetije in s tem glede njenega prihodnjega razvoja, če ga je strah za nadaljnji razvoj kmetije zaradi finančnih bremen, je ta njegov dvom pomembna informacija za potencialnega naslednika, ki se odloča za poklic. Če mladi prejmejo od staršev informacije, da kmetija ni finančno sposobna za vlaganja v prihodnji razvoj, se, kot kažejo izsledki empirične analize, za prevzeme takšnih kmetij običajno ne odločijo.

4 SKLEPI

Prenos kmetije s starejše generacije na mlajšo ni le prenos lastništva in materialnih dobrin, ampak je tudi odraz medgeneracijskega zaupanja in zagotovilo mlajše generacije, da bo poskrbela za čim daljše in čim kakovostnejše bivanje starejših članov kmečke družine v domačem okolju, na katerega so tudi čustveno navezani. Rešitve, kako spodbuditi potencialne naslednike, da na kmetijah, zlasti na hribovskih, ostanejo in nadaljujejo na njih s kmetijsko dejavnostjo, ter s tem zagotovijo ustrezno socialno varnost nekdanjega gospodarja in njegovega partnerja v obdobju njune starosti, zaradi kompleksnosti problematike niso enostavne in enopomenske. Finančne spodbude Evropske unije v obliki enkratnih izplačil mladim

kmetom ob prevzemu kmetij in v obliki letne rente starejšim kmetom, ki se predčasno upokojijo, so zaradi dokazano pomembnega vpliva ekonomskih dejavnikov na nasledstvo kmetijah kot ukrep sicer upravičene, vendar so po našem mnenju le zadnja stopnja od možnih spodbud za povečanje števila prevzemov in predaj slovenskih kmetij. Pomembne so šele takrat, ko je na kmetiji naslednik zagotovljen in tudi že natančno določen in ko se ta zagotovo odloči za prevzem kmetije in tudi za nadaljnje kmetovanje po prevzemu oziroma ko se gospodar odloči kmetijo nasledniku pravočasno predati. Vendar do takšnih odločitev mora na kmetiji sploh priti. Za izpolnitev tega pogoja je zato treba ključne korake narediti že veliko prej, in kot se je

izkazalo, lahko kmetje k temu v veliki meri prispevajo sami:

- če bi na kmetijah prepoznali in presegli tiste tradicionalne vzorce razmišljanj in ravnanj, ki ovirajo proces nasledstva ter s tem ogrožajo nadaljnji razvoj in obstoj kmetij;
- če bi prevladalo spoznanje na kmetijah, zlasti med gospodarji, da lahko s pozitivnim mišljenjem,

vzpodbudami, svojim zadovoljstvom in veseljem do dela in življenja na kmetiji, vplivajo na takšne odločitve svojih otrok;

- če bi prevladalo spoznanje na kmetijah, zlasti med gospodarji, da lahko svojim otrokom zaupajo, da naj v njih verjamejo, in da se naj ne bojijo predati naprej tega, kar so sami s trudom ustvarili.

5 SUMMARY

The successful transfer of farms to the younger generation is one of the basic conditions for ensuring social security for the elderly generation of farm population. Since young people are less and less interested for farm takeovers, in Slovenia this is mostly typical for mountain areas, the factors that affect farm succession were examined. It turned out that the most distinctive influence have factors reflecting the tradition or traditional way of thinking and acting, as well as the factors reflecting householders' viewpoints, perceptions and opinions, and in particular the factors that reflect the economic power of a farm. Due to the complexity of the solutions for encouraging young people for farm takeovers and with this for ensuring suitable social security for the older farm householder and his spouse aren't simple and unambiguous. But we nevertheless

think that potential successors would decide more often to takeover the farms and continue farming, if:

- farm householders would recognise and overcome those traditional patterns of thinking and behaviour, which impede the succession process and with that endanger the further development and existence of mountain farms;
- the realisation, where positive thinking, encouragement, self satisfaction and joy for work and life on farms would prevail, especially amongst householders, as they can have a huge influence upon their children's decisions;
- members of a farm, especially the householder realised that he can trust his children, believe in them and doesn't need to be afraid to hand over what he created with his own effort.

6 VIRI

- Barbie, A. 1993. (Samo)obnavljanje kmečkega sloja v Sloveniji. *Sodobno kmetijstvo*, 26, 6: 258-266.
- Fasterding, F. 1995. Hofnachfolge in Westdeutschland. *Landbauforschung Völkenrode*, 45, 1: 48-66.
- Fasterding, F. 1999. Nachfolge in landwirtschaftlichen Betrieben in Deutschland. *Berichte über Landwirtschaft*, 77, 2: 165-183.
- Fennell, R. 1981. Farm Succession in the European Community. *Sociologia Ruralis*, 21, 1: 19-42.
- Fox, J. 1997. Applied regression analysis, liner models, and related methods. London, New Delhi: Thousand Oaks, Sage Publications.
- Gasson, R. 1986. Part time farming: Strategy for survival? *Sociologia ruralis*, 24, 3: 364-376.
- Gasson, R., Errington, A. 1993. *The Farm Family Business*. Wallingford: CAB International.
- Gasson, R., Crow, G., Errington, A., Hutson, J., Marsden, T., Winter, D. M. 1988. The Farm As a Family Business: A Review. *Journal of Agricultural Economics*, 39, 1: 1-41.
- Glauben, T., Tietje, H., Weiss, C. H. 2002. Intergenerational Succession on Family Farms: Evidence from Survey Data. Kiel: University of Kiel, Department of Food Economics and Consumption Studies.

- Glauben, T., Tietje, H., Weiss, C. H. 2004. Succession in Agriculture: A Probit and Competing Risk Analysis. Selected paper for the annual Meeting of the American Agricultural Economist Association (AAEA) in Denver, 2004. <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/20067/17/sp04gl03.pdf> (15. 1. 2010).
- Hribernik, F. 1993. Vpliv vrednotenja izobraževanja in vrednotenja poklicev na šolanje kmečke mladine. *Sodobno kmetijstvo*, 26, 6: 251-258.
- Hribernik, F. 1994. Sklepanje in razveljavljanje zakonskih zvez v Sloveniji s posebnim ozirom na kmečko prebivalstvo. *IB revija* 28, 12: 34-45.
- Hribernik, F. 1995. Nekateri vidiki socio demografskega položaja kmečkih družin v Sloveniji. *Socialno delo*, 34, 3: 203-216.
- Hribernik, F. 1996. Ali lahko kmetije v Sloveniji zagotavljajo primerno socialno varnost kmečkemu prebivalstvu? *Socialno delo*, 35, 1: 15-30.
- Kerbler, B. 2003. A conception of developmental typology of mountain farms: a case study of the municipality Ribnica na Pohorju. *Acta geographica Slovenica*, 43, 2: 87-120.
- Kimhi, A. 1994. Optimal Timing of Farm Transferal From Parent to Child. *American Journal of Agricultural Economics*, 76: 228-236.

- Kimhi, A., Lopez, R. 1999. A Note on Farmers' Retirement and Succession Considerations: Evidence from a Household Survey. *Journal of Agricultural Economics*, 50, 1: 154-162.
- Kimhi, A., Nachlieli, N. 2001. Intergenerational Succession on Israeli Family Farms. *Journal of Agricultural Economics*, 52, 2: 45-58.
- Kovačič, M. 1995. Funkcije kmetijstva v prihodnjem razvoju podeželja. V: Kovačič, M. (ur.): *Izhodišča, sestavine in problemi celovitega razvoja podeželja v Sloveniji*. Ljubljana: Skupina Narava in Človek (61-73).
- Laband, D. N., Lentz, B. F. 1983. Occupational Inheritance in Agriculture. *American Journal of Agricultural Economics*, 65, 2: 311-314.
- Liao, T. F. 1994. Interpreting probability models: logit, probit, and other generalized linear models. London, New Delhi: Thousand Oaks, Sage cop.
- Markeš, M. 1998. Vloga kmetijstva v razvojnem programu Triglavskega narodnega parka. V: Rečnik M., Verbič, J. (ur): *Kmetijstvo in okolje: zbornik posveta*. Ljubljana: Kmetijski inštitut (91-96).
- Natek, M. 1989. Kmetije kot činitelji in jedra gospodarske in socialne preobrazbe hribovskega sveta. *Dela*, 6: 196-207.
- Pfeffer, M. J. 1989. Part time farming and the stability of family farms in the Federal Republic of Germany. *European Review of Agricultural Economics*, 16: 425-444.
- Pinterič, L., Čemič Istenič, M., Vrtačnik, J. 2006. Kmečka družina na prehodu od tradicionalnosti k post modernosti. *Acta agriculturae Slovenica*, 88, 2: 101-116.
- Tietje, H. 2004. *Hofnachfolge in Schleswig Holstein*. Kiel: Institut für Ehnährungswirtschaft und Verbrauchslehre der Christian Albrechts Universität zu Kiel.
- Treven, S. 1998. *Management človeških virov*. Ljubljana: GV.
- Väre, M., Weiss, C. H. 2003. Farmers' succession considerations and realization of succession plans. Typescript.
- Väre, M., Weiss, C. H., Pietola, K. 2005. Should one trust a farmer's succession plan? Empirical evidence on the intention behaviour discrepancy from Finland. Paper prepared for the presentation at the XIth Congres of the EAAE 'The Future of Rural Europe in the Global Agri-Food System', 24-27 August 2005, Copenhagen, Denmark.
[Http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/24622/1/pp05va02.pdf](http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/24622/1/pp05va02.pdf) (10. 1. 2010).
- Vrišer, I. 1995. *Agrarna geografija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Wooldridge, J. M. 2002. *Econometric analysis of cross section and panel data*. Cambridge, London: The MIT Press.